

## Ziek systeem, zieke mensen



Paul Verhaeghe  
Foto An-Sofie Kesteleyn



**De neoliberale samenleving maakt mensen ziek, zegt psychoanalyticus Paul Verhaeghe. Brein of genen doen daar niets tegen, want je omgeving bepaalt je identiteit. Een consult.**

DOOR WILMA DE REK

1 DE MAN. WIE IS PAUL VERHAEGHE?

Paul Verhaeghe is geboren in een milieu waarin lezen werd beschouwd als een merkwaardige afwijking. Zijn eerste boek kocht hij toen hij 16 was (Het leven en de dood in de ast van Stijn Streuvels). Nu is hij, 57 jaar oud, een Vlaamse psychoanalyticus, hoogleraar psychodiagnostiek aan de Universiteit van Gent en een succesvol schrijver. Hij houdt van kreeft en van hardlopen en woont met zijn echtgenote in een klein dorpje net buiten Gent. Hij heeft een zoon van 24 en een dochter van 28 jaar.

Zijn onlangs verschenen boek Identiteit heeft in Vlaanderen tot veel discussie geleid. Volgens Verhaeghe leven we in een concurrentiemaatschappij die mensen ziek maakt. Een maatschappij die mensen opdeelt in winnaars en verliezers, waarna die mensen zich dus ook winnaar of verliezer voelen: want wie wij zijn, wordt grotendeels bepaald door onze omgeving.

Verhaeghe is niet de eerste die dat constateert, maar vooralsnog wel de beste: hij geldt in Vlaanderen als de duider van het grote onbehagen. 'Mijn lezingen trekken een groot publiek, er zijn voortdurend interviews, iedereen lijkt wel een mening over mijn boek te hebben. De meeste mensen herkennen wat ik schrijf, al krijg ik ook haatmails - en trouwens ook liefdesbrieven. Ik heb er een dubbel gevoel bij. Natuurlijk streelt het mijn ijdelheid. Anderzijds zou ik soms het liefst wegrennen: mijn generatie is nog opgevoed met de idee dat bescheidenheid een deugd is.

'Overigens word ik vaak genoeg weggezet door critici die vinden dat het niet aan een psychoanalyticus is om een mening te ventileren over de economie of over het neoliberalisme. Ze zeggen dat ik me alleen maar baseer op mijn praktijk als psychoanalyticus. Dat is niet zo. Ik baseer me op inzichten

uit de biologie, de filosofie, de sociologie en op eigen onderzoek. Wie een analyse probeert te maken van de moderne maatschappij, kan niet anders dan interdisciplinair te werk gaan.'

2 DE DIAGNOSE. WAT IS ER AAN DE HAND?

'In 2000 deden we in mijn vakgroep een grootschalig onderzoek naar depressies, waarbij we patiënten een paar uur uitgebreid interviewden en de gesprekken met elkaar vergeleken. Wat bleek: in nagenoeg alle gevallen waren die depressies werkgerelateerd. De klachten hadden te maken met pesten, met voortdurende evaluaties, met het verlies van een baan. Vrijwel iedereen bracht zijn depressie in verband met situaties op de werkvloer en het feit dat men daar geen erkenning kreeg. Daarna ben ik in mijn consultatiekamer op een andere manier naar patiënten gaan luisteren, en vaak kwam datzelfde beeld terug.

'Dat zoveel mensen vandaag de dag ongelukkig zijn, heeft veel te maken met de hedendaagse maatschappij, want daaraan ontnemen we onze identiteit. Niet uit ons brein of onze genen, wel uit onze sociale interacties. Je kan nooit iemand zijn op je eentje, je bent altijd iemand in verhouding tot de ander. Identiteit is een sociale constructie. Je bent niet iemand, je wordt iemand via de anderen. Het bewijs is adoptie: een kind uit Korea dat hier opgroeit, krijgt een andere identiteit dan wanneer het daar was grootgebracht.

'Wat er wel zit ingebakken in de mens, kunnen we zien wanneer we het menselijk gedrag door een evolutionaire bril bekijken. Grofweg zijn er twee clusters. Enerzijds is ons gedrag door de eeuwen heen altijd gericht geweest op samenhang, op de groep, op solidariteit, op het delen van dingen; anderzijds op autonomie,

op individualisering, op egoïsme, je eigen ding doen. In een gezonde maatschappelijke omgeving zullen die twee clusters allebei aan bod komen. Dan is er balans tussen groep en autonomie.

'Het probleem is dat we sinds pakweg 25 jaar in een maatschappij leven die dat individualistische en die autonomie heel sterk bevordert, en die dat bovendien doet in een stijl waarbij de concurrentie met de ander de boventoon voert. De moderne neoliberale samenleving waarin de economie de boventoon voert, is er een die sociale banden vernietigt. Dat is funest, omdat een maatschappij sociale banden nodig heeft.

'Vroeger hoorden mensen bij een groep. De verzuiling gaf een bepaalde geborgenheid en verschafte je een identiteit. Ook je werk was bepalend voor de groep waarbij je hoorde. In mijn streek hadden wij twee grote werkvoorzieningen: autofabrikant Volvo en staalbedrijf Sidmar. Twintig jaar geleden zeiden buurtgenoten: 'Ik ben van de Sidmar', of 'Ik ben van Volvo'. Dat is allemaal verdwenen. Sidmar is al een aantal malen overgenomen, Volvo is in Chinese handen. Het gevoel ergens bij te horen, is weg. De sociale verbanden zijn er niet meer. Het neoliberale 'struggle for life' en 'survival of the fittest' voor 'young potentials' is het dominante verhaal dat ons wordt voorgehouden en waar wij onze identiteit uit halen.

'De druk op mensen is enorm. Er wordt weleens gezegd dat we minder hard werken dan vroeger, want toen was de zaterdag nog een werkdag en bestonden allerlei handige machines en apparaten nog niet. Maar we hebben helemaal niet het gevoel dat we minder hard werken. Naarmate er meer machines zijn, wordt het werk vaker gedictieerd door externe factoren en verliezen we de controle. Bovendien stopt het nooit. Er zijn ontbijtvergaderingen, werklunches, smartphones. Er is ook iets veranderd in de manier

waarop we werk beoordelen. Er wordt neergekeken op mensen die handenarbeid doen. Er is een taboe op technische opleidingen, kinderen moeten en zullen naar het hoger voortgezet onderwijs, ook als ze geen studieballen zijn.

'Nu die sociale verbanden zijn vernietigd en de groep die ons van een identiteit voorzagt, is verdwenen, zoeken wij bijna wanhopig een alternatief om toch iemand te zijn. En dan vallen we terug op een soort kinderlijk niveau. We voelen ons iemand als we applaus krijgen, zoals een driejarige die op tafel gaat staan en een versje opzegt - het enige verschil is dat we op ons dertigste in plaats van op tafel op Facebook staan, of op televisie komen. Het is pijnlijk om te zien. Paradoxaal genoeg toont de egocultuur waarin we leven juist het gebrek aan ego, het ontbreken van de overtuiging dat we iets of iemand zijn. Als je bevestiging moet halen uit je deelname aan een reallife- soap, wie ben je dan?'

### 3 DE SCHULDIGE. WIE AAN DE SCHANDPAAL?

'Het is te gemakkelijk om de schuld bij de markten te leggen, zoals sommige politici nu doen. Er bestaat geen 'de' schuldige, het is beetje bij beetje zo gekomen. Als we het historisch bekijken, zien we dat de hommeles ergens in de jaren zeventig is begonnen. Toen is er een belangrijke correctie gekomen op de groepsdwang van de jaren zestig. Het individu ging zich verzetten en dat was ook nodig. Maar het is doorgeslagen naar het andere uiterste, waarbij een overdreven nadruk op het individu is komen te liggen, aangewakkerd door een financieel transactiesysteem waarbij men alleen maar papier verhandelt.

'Ik geloof dat het neoliberalisme wordt gevoed door gedigitaliseerde processen die razendsnel gaan en waarover we geen controle meer hebben. De beste illustratie is de Londense City. Waar men in miniseconden financiële transacties doet op grond van inkt - hoewel,

het is niet eens inkt, het zijn geen papieren, alles gaat digitaal - en de menselijke inbreng volledig ontbreekt. Het grote probleem is dat deze virtuele economie door de onzichtbaarheid ervan de echte economie om zeep helpt.

'Ik geef in mijn boek de schuld aan het neoliberalisme, dat klopt. Maar ik moet er onmiddellijk bij zeggen dat je beter van antiliberalisme zou kunnen spreken, want 'neo' klinkt als 'een verbeterde, vernieuwde vorm van', en het neoliberalisme heeft bijzonder weinig met het klassieke liberalisme van doen. Het neoliberalisme bevrijdt niemand, het helpt de vrijheid van individuen juist om zeep; het maakt alles ondergeschikt aan de markt.'

### 4 DE OPLOSSING. KOMT HET NOG GOED?

'Voor alle duidelijkheid: de oplossing is niet het terugkeren naar de tijden van de verzuiling. In de jaren zestig was de groep té dominant en dat verstikte elke autonomie. We moeten een maatschappij hebben waarin er een evenwicht is tussen onze gerichtheid op groepssamenhang en solidariteit versus ons verlangen naar autonomie en individualisme. Die balans is cruciaal.

'Mensen willen van nature bij een groep horen en politici als Bart De Wever springen daar behendig op in. De Wever stimuleert het herstel van sociale verbanden, maar hij doet het met een verkeerd motief. Hij maakt misbruik van de behoefte van mensen aan een groep en zoekt het in het versterken van een soort Vlaamse identiteit, waarvan anderen dan uitgesloten worde.

'Bart De Wever heeft heel dat bruine ideeëngoed van het Vlaams Belang salonfähig gemaakt, alleen is hij honderd keer intelligenter dan Filip Dewinter. Dewinter is de oom die op verjaardagen winden laat waar iedereen alleen de eerste keer om moet lachen. De Wever is een intelligente historicus die iedereen onder de tafel praat en een goede pen heeft. Maar een partij die gemakkelijke oplossingen

belooft, de schuld bij de ander legt en zich gaat ontplooiën op een eng nationalisme, is levensgevaarlijk als je de geschiedenis bekijkt: als iedereen zo denkt, wordt het oorlog.

'Of het zo'n vaart zal lopen weet ik niet. Maar nationalisme lost niks op, dat is een beweging de verkeerde kant op. De natiestaten zijn allang dood. De oplossing zal uitdrukkelijk Europees moeten zijn. De EU zal paal en perk moeten stellen aan de virtuele economie die de echte economie om zeep helpt.

'De verandering zal verder vooral van onderuit moeten komen, en ik zie al heel veel. Er is meer altruïsme dan een paar jaar geleden. Mensen moeten zich de vraag stellen: waar voel ik mij goed bij? Je voelt je goed als je iets doet voor een ander, voor vrienden, collega's. Wanneer we ons dat realiseren, maken we andere keuzes. Ik heb al veel mensen ontmoet die bijvoorbeeld minder zijn gaan werken, en die weliswaar niet meer zo veel te besteden hebben als eerst, maar wel gelukkiger zijn.

'Als je het ietsje ruimer gaat bekijken, zie je dat er altijd golfbewegingen zijn: wat we nu meemaken, is vroeger ook gebeurd, zij het op een andere manier. Denken in termen van golfbewegingen heeft iets geruststellends; het impliceert dat het vanzelf wel overgaat. Maar als je historische vergelijkingen zoekt, moet je ook de verschillen zien.

'Er is één echt verschil, en dat is de digitalisering van de samenleving. Het individu en de maatschappij hebben vaker tegenover elkaar gestaan, maar nu is sprake van een tegenstelling tussen individu en een gedigitaliseerd, financieel gestuurd systeem waarop we eigenlijk geen greep meer hebben. Met ontmenselijking als gevolg.

'Vroeger kende een fabrieksbaas de mensen die hij moest ontslaan, nu voert hij grote reorganisaties door met vaak anonieme

slachtoffers. Ook op andere vlakken zie je die ontmenselijking terug. Neem de oorlogsvoering; oorlog is een game geworden. In WO I en II schoten veel soldaten bewust naast omdat ze geen mensen wilden doden; nu doden ze vanaf een schermpje. Die digitalisering is een heel belangrijk element in onze maatschappij, dat ook veranderingen tegenhoudt. We zullen daar op een andere manier mee moeten leren omgaan.' Boeken, p8: 'Identiteit is een boek dat uitnodigt tot nadenken en discussie.'

## IDENTITEIT

### 'het zijn moeders die het doen, hè'

Op de cover van Identiteit staat een klein, eng meisje, hevig opgemaakt, krullen in het haar en met lange, gelakte nagels. Verhaeghe: 'Dat meisje is de Amerikaanse Savanha, gefotografeerd door Susan Anderson. Het meisje is twee jaar oud en deelneemster aan een schoonheidswedstrijd voor kinderen. Het zijn de moeders die het doen, hè. En weet je wat het ergste is? Dat heel veel mensen die foto op het eerste gezicht mooi vinden.'

In Identiteit verbindt Paul Verhaeghe veel voorkomende psychische problemen met de maatschappij. Hij legde eerder de vinger op de zere plek van de tijdgeest in Liefde in tijden van eenzaamheid (1999) en in Het einde van de psychotherapie (2009).